

УДК 81'374

Є. І. Гороть – кандидат філологічних наук, професор кафедри практики англійської мови Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Л. К. Малімон – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Лексикографічна концепція англо-українського семантико-словотвірного словника

Роботу виконано на кафедрі практики англійської мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті описані принципи укладання англо-українського семантико-словотвірного словника на матеріалі загальнолітературної мови.

Ключові слова: семантико-словотвірне гніздо, акт словотворення, напрям похідності, словотворчий засіб, семантичне ядро, твірна основа.

Гороть Е. И., Малимон Л. К. Лексикографическая концепция англо-украинского семантико-словообразовательного словаря. В статье описаны принципы составления англо-украинского семантико-словообразовательного словаря на материале общелитературного языка.

Ключевые слова: семантико-словообразовательное гнездо, акт словообразования, направление производности, словообразовательное средство, семантическое ядро, производящая основа.

Horot E. I., Malimon L. K. Lexicographical Conception of Compiling an English-Ukrainian Semantic-Word-Building Dictionary. The article presents the main principles of compiling an English-Ukrainian Semantic-Word-Building Dictionary on the material of the general literary language.

Key words: semantic-word-building word family, the act of wordbuilding, the direction of derivation, wordbuilding means, semantic nucleus, producing stem.

Постановка наукової проблеми та її значення. Хоча процес укладання словників є одним із найстаріших видів філологічної діяльності людства, але вдосконалення змісту, структури, механізмів укладання лексикографічних праць триває, тому що кожне покоління користувачів висуває нові вимоги до укладання словників, щоб пристосувати їх до своїх умов життя, пізнання та спілкування. А тому проблема поєднання теоретичних висновків науковців із практикою укладання лексикографічних довідників з метою вдосконалення їх внутрішньої будови не втрачає своєї важливості, оскільки на сучасному етапі розвитку суспільства мова є діючим засобом міжособистісної, міждержавної, політичної та ділової комунікації, і це викликає надзвичайний попит на лексикографічну продукцію.

З огляду на вищесказане, **мета** цієї статті – визначити принципи укладання семантико-словотворчого словника, призначеного для репрезентації особливостей гніздування в межах лексичної системи англійської мови з опорою на результати аналізу структурних, семантичних та граматичних аспектів творення семантико-словотвірних гнізд. Такий словник належить до розряду навчальних. Він може бути ефективним для процесу вивчення англійської мови як іноземної, оскільки містить результати дослідження проблеми утворення семантико-словотвірного гнізда й репрезентації його у словнику з урахуванням дериваційних відношень та способів словотворення кожної лексичної одиниці, що входить до гнізда. На нашу думку, окрім цього він реалізує ще й таку рису лексикографічного джерела, як *антропоцентричність*, тобто врахування соціальних і психологічних характеристик користувача на відміну від класичних тлумачних і перекладних словників, яким притаманна лінгвоцентричність.

Антропоцентричність навчального словника можна реалізувати, в основному, через розробку специфічних макро-, мікро- і медіоструктур, які мають сприяти реалізації задуму укладача, допомагати задовольнити потреби користувача. Терміни “мікро-”, “макро-” і “медіоструктури” словника були введені С. В. Гриньовим, який під *макроструктурою* словника розуміє його загальну будову, характер і природу структуруючих його лексичних одиниць; під *мікроструктурою* – побудову

словникової статті та спосіб її заповнення, а під *медіоструктурою* – системні зв'язки окремих частин словника, особливо там, де відсутній алфавітний порядок розташування лексики [6, 16–17].

Як зауважує О. В. Глоба, установити перших авторів концепції створення словотворчого словника, побудованого за принципом гніздування похідних слів, не просто [5, 44], проте вважають, що одними з перших укладачів словників, що певною мірою репрезентували словотворчі процеси мови, були російські лексикографи. У 1794 р. в Санкт-Петербурзі вийшов “Словарь Академии Российской”, в якому вокабуляр був структурований в “алфавітно-гніздовому” порядку, тобто словникові статті очолювалися кореневими словами, які йшли за алфавітом, усередині статті були наведені всі похідні кореневого слова, хоча він був тлумачним за основною функцією. За такими ж принципами був укладений також “Тлумачний словник” В. І. Даля.

У 1954 р. Г. Пальмер створив тлумачний словник оригінальної структури, який назвав “A Grammar of English Words” [13]. У словникову статтю довідника він включив транскрипцію слова, інформацію про семантику, граматичні форми, деривати, вирази, постпозитивні сполучення (для дієслів). Головний акцент було зроблено не так на тлумаченні слів, як на розгляді слова у певних контекстах. Слова подаються в реченнях, які демонструють їх правильне використання в мові, отже насамперед висвітлюються структурні, семантичні та функціональні характеристики слова.

70–80 рр. ХХ століття відзначаються зростанням уваги до словотвору. Значно підвищується його статус серед інших лінгвістичних дисциплін. Розпочинається дискусія про виокремлення словотвору з граматики та лексикології у самостійну галузь лінгвістики. Теорія словотвору починає знаходити прикладне застосування в лексикографічних працях.

У російському мовознавстві найповнішим і найдосконалішим лексикографічним джерелом є “Словообразовательный словарь русского языка”, укладений О. М. Тихоновим [10]. У словникових статтях відображено словотвірну структуру похідних слів: указується, на базі якого твірного слова та за допомогою яких засобів утворилися похідні слова. Інформація подана у вигляді словотвірного гнізда, очолюваного твірним словом.

Вагомим доробком у цьому напрямку є “Словотворчий етимологічний німецько-російський навчальний словник”, укладений В. К. Зерновою, в якому здійснено першу спробу подати наукову лексику сучасної німецької мови у системі з точки зору словотворення. Основними принципами укладання цього словника є такі: 1) принцип репрезентації синхронної словотвірної основи слів і термінів; 2) принцип репрезентації словотвірних елементів; 3) принцип логіко-семантичної і структурно-словотвірної організації (групування) в словникові статті усіх відібраних для словника слів і термінів [8; 14].

Як бачимо, теорія й практика укладання словотворчих словників поетапно розвивається й удосконалюється. З'являються дослідження, спрямовані на розробку концепції укладання словотворчих термінологічних словників конкретних підмов.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Здатність до утворення похідних є однією з характерних особливостей функціонування слова в мові. Кількість похідних утворень залежить від багатьох мовних та позамовних чинників. Сукупність спільнокореневих утворень, пов'язаних між собою відношеннями умотивованості, прийнято називати гніздами [7]. Одне з перших визначень словотвірного гнізда було запропоновано І. В. Арнольд, яка визначила його як “гніздо слів, об'єднаних на основі зв'язків, що існують між словами в англійській мові на певному етапі його розвитку, до якого входять слова із ясною живою внутрішньою формою” [2, 86].

На нашу думку, найбільш вдалим є визначення гнізда, дане Г. В. Алікаєвою, яка враховує дві ознаки: семантичну і структурну – й описує гнізда як “кінцеві множини однорідних слів, які мають спільні семантичні ознаки і є твірними стосовно одне одного із синхронної точки зору” [1, 4].

У нашому дослідженні ми використовуємо терміном “*семантико-словотвірне гніздо*” (ССГ), який означає ієрархічно організовану сукупність однокорневих слів, пов'язаних відношеннями словотвірної мотивації.

Суттєвим для нашого дослідження є вибір адекватного терміна для номінації слова, що очолюватиме ССГ. Для одержання об'єктивної картини механізмів взаємодії похідних у системі семантико-словотвірного гнізда, що створює специфічну організаційно-лексичну, семантичну та словотворчу ієрархію, необхідно визначити джерело, початковий поштовх, що у подальшому стає

основою для розгортання особливої єдності слів – гнізда. На наш погляд, такою відправною точкою ССГ є вихідна невмотивована основа. Тут виникають дві проблеми, які потребують окремого розгляду: 1) розрізнення основи і кореня слова; 2) підбір адекватної назви тієї одиниці, яка займе у ієрархії гнізда верхнине положення.

У нашій роботі для позначення лексичної одиниці – вершини ССГ – ми використовуємо три терміни залежно від їх функції у кожному випадку. Термін “*твірна основа*” має досить загальний зміст, ним позначається будь-яка основа слова, що перебуває на попередньому акті словотворення, порівняно з іншими співвіднесеними з ним за структурою та семантикою корелятами [9]. Наприклад, похідний суфіксальний прикметник *active* буде вважатися твірною основою для суфіксального похідного прислівника *actively*. Цей термін підходить для позначення лексичних одиниць, що очолюють такі лексичні єдності, як словотвірне мікрогніздо, ланцюжок, парадигму.

Термін “*вихідна твірна основа*” використовуємо, коли важливо підкреслити спільний структурно-семантичний компонент усіх членів макрогнізда. Він указує на початок утворення інших похідних основ, але в цьому випадку ігнорується функція утворення. Саме термін “*вихідна твірна основа*” допомагає передати основні функції лексичної одиниці, що має цю назву, сприяє розгортанню гнізда похідних слів, підкреслює її первинність та спільну об’єднувальну рису, притаманну всім членам групи слів, яку вона очолює.

Будь-яке велике структурно-семантичне гніздо може містити декілька структурно-семантичних підгруп. А тому вважаємо доцільним увести поняття “*макро-*” й “*мікрогнізда*”. *Макрогніздо* ми розуміємо як кінцеву сукупність наявних у мові на окремо взятому синхронному зрізі похідних слів, співвіднесених за структурою й семантикою з певною вихідною твірною основою, а *мікрогніздом* є сукупність похідних, зв’язаних між собою спільними структурними й семантичними компонентами, співвіднесеними з твірною основою, яка не є вихідною. Твірна основа, що очолює мікрогніздо, має і лівосторонні, і правосторонні відносини похідності на відміну від вихідної твірної основи, що очолює макрогніздо й характеризується наявністю лише правосторонніх відносин похідності.

За характером *мікрогнізда* бувають: 1) парадигматичними (похідні утворюють у мікрогнізді словотвірну парадигму); 2) ланцюжковими (похідні утворюють у мікрогнізді словотвірний ланцюжок); 3) змішаними (мікрогнізда складаються з парадигм і словотвірних ланцюжків).

Термін “*парадигма*” означає набір похідних, які мають одну й ту ж твірну основу і містяться на одному ступені деривації [3, 110]. Прикладом парадигматичного гнізда може бути мікрогніздо, утворене від ВТО дієслова *act*, до складу якого входять похідні *counteract*, *enact*, *interact*, *overact*, *retroact*, *underact*. Усі вони утворені префіксальним способом і перебувають на одному акті словотворення, що є обов’язковим для парадигматичного гнізда. Наведені похідні є дериватами першого ступеня словотворення. Похідні можуть бути дериватами другого (*activeness*, *actively*, *activism*, *activist*, *activity*, *activate*, *activize*) і навіть третього ступеня словотворення (*activation*, *activated*).

Словотвірним ланцюжком називається сукупність похідних слів, пов’язаних між собою однією твірною основою й послідовністю дериваційних кроків [4, 13]. Наприклад, словотвірний ланцюжок, утворений від твірної основи дієслова *act*, включає такі деривати: *active_{adj}*, *activate_v*, *activation_n*.

Логічним завершенням виділення семантико-структурного гнізда є *моделювання* гнізда, яке здійснюється у напрямку від ВТО до співвіднесених з нею за структурою і семантикою похідних, утворених в результаті всіх можливих на окремо взятому синхронному зрізі актів словотворення.

Для опису й аналізу словотвірних рядів афіксальних похідних П. А. Соболевою, С. К. Шау-мяном була запропонована аплікативна породжувальна модель (АПМ) [12]. На основі цієї моделі виводимо схему репрезентації семантико-словотвірного гнізда (рис. 1).

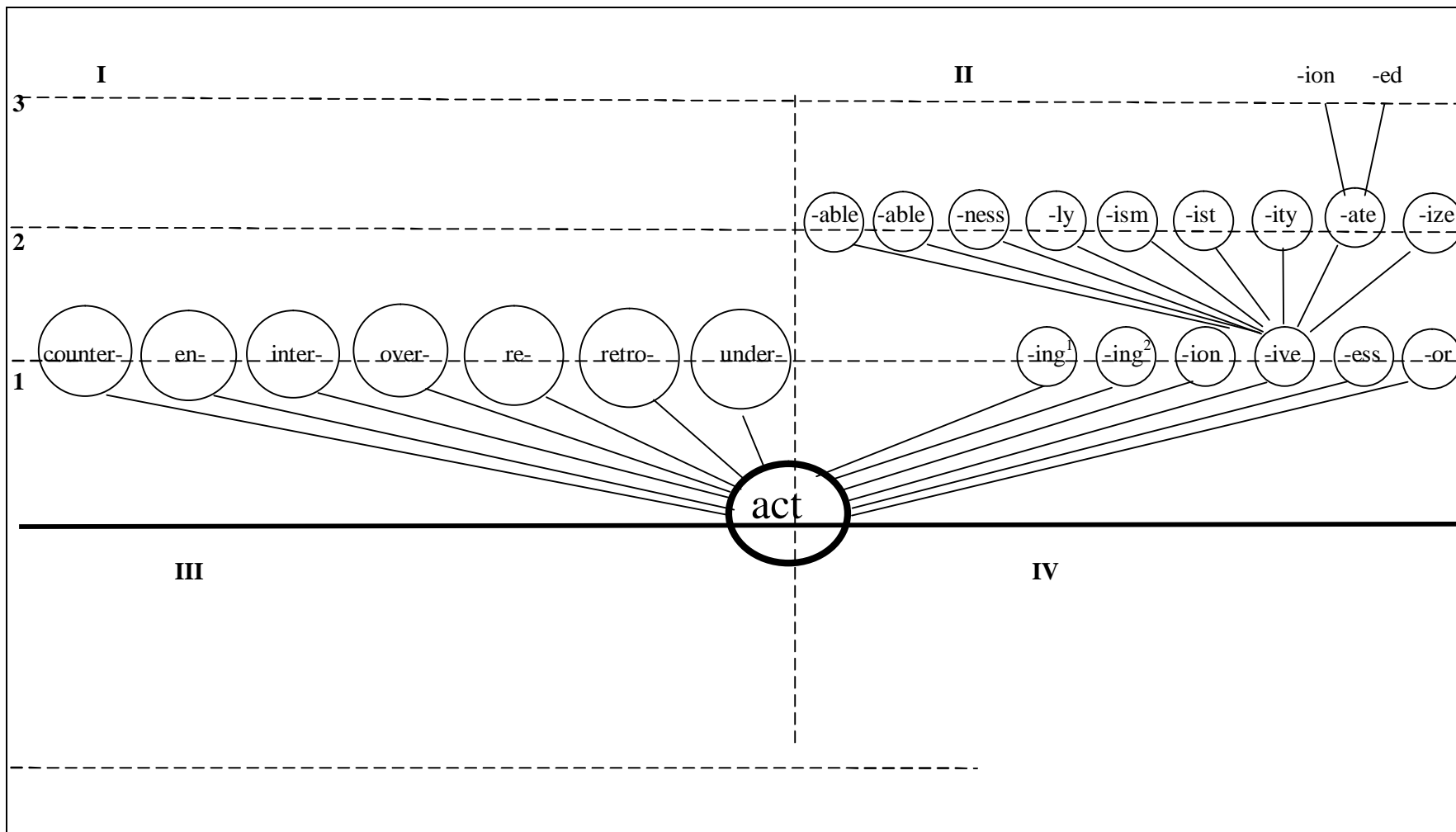

Рис. 1. *Схема семантико-словотвірного гнізда вихідної твірної основи ACT_v*

Як бачимо, схема має чотири поля, кожне з яких відображає певний спосіб деривації та його напрям. Ліве верхнє поле (I) демонструє лівобічний напрямок афіксації, який виникає в результаті приєднання до ВТО або ТО префіксів і префіксоїдів. Праве верхнє поле (II), відповідно, показує правобічний напрямок афіксації, а саме приєднання до ВТО або ТО суфіксів, суфіксоїдів, напівсуфіксів, постпозитивних елементів у дієслів (у нашому випадку, *act out*, *act up*). Ліве нижнє поле (III) демонструє процеси словоскладання та компресії, у яких ВТО або ТО є другим словотворчим компонентом (*play-acting*, *play-actor*). Праве нижнє поле (IV) відображає процеси словоскладання і компресії, в яких ВТО або ТО є першим словотворчим компонентом (*acting area*).

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що очікуваний словник інвентаризуватиме лексичні одиниці загальнолітературної англійської мови, які об'єднані структурною і семантичною співвіднесеністю у гнізда, репрезентуватиме внутрішню структуру кожної лексичної одиниці, визначатиме семантичні зв'язки між членами гнізда й подаватиме українські еквіваленти цих лексичних одиниць. Така подача структури ССГ чітко демонструє таксономічні характеристики лексичної системи сучасної англійської мови й сприяє опануванню користувачами очікуваного словника законами словотворення, властивими лексичній системі англійської мови.

Література

1. Аликаева Г. В. Гнёзда со связанными корнями в английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Г. В. Аликаева / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1980. – 22 с.
2. Арнольд И. В. Лексикология английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1959. – 351 с.
3. Валюх З. О. Дериваційна парадигма як комплексна одиниця українського словотвору / З. О. Валюх // Вісн. Полтав. держ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. – Полтава : ПДПУ. – 2000. – Вип. 4. – С. 109–114.
4. Гейгер Р. М. Проблемы анализа словообразовательной структуры и семантики в синхронии и диахронии / Р. М. Гейгер. – Омск : Изд-во Омск. гос. ун-та, 1986. – 80 с.
5. Глоба О. В. Історія створення гніздових словників // Вісник Харків. нац. ун-ту. – Сер. романо-герм. філол. – 1999. – № 461. – С. 44–48.
6. Гринёв С. В. Введение в терминологическую лексикографию / С. В. Гринёв. – М. : МГУ, 1986. – 106 с.
7. Жукова Э. А. Отадъективные словообразовательные гнёзда в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Э. А. Жукова / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1974. – 27 с.
8. Зернова В. К. Архитектоника производящих и производных основ в современном немецком языке (на материале терминологической лексики) : автореф. дис. д-ра филол. наук : 10.02.04 / В. К. Зернова / Моск. гос. ун-т. – М., 1992. – 56 с.
9. Зятковская Р. Г. Взаимосвязь и взаимообусловленность линейной и парадигматической деривации / Р. Г. Зятковская // Деривация в норме и терминосистемах. – Владивосток : ДВО АН СССР. – 1990. – С. 55–64.
10. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / сост. А. Н. Тихонов. – 2-е изд. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. 1. – 856 с; Т. 2. – 886 с.
11. Чурсіна Л. В. Кореневе гніздо як мотиваційна та дериваційна база для творення похідних слів на ґрунті мов-реципієнта / Л. В. Чурсіна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х. : ХДПУ, 2000. – Вип. 4. – С. 35–38.
12. Шаумян С. К. Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке / С. К. Шаумян, П. А. Соболева. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 125 с.
13. Semantics. A New Outline / F. R. Palmer. – М. : Высш. шк., 1982. – 103 с.
14. Zernova V. K. Die Hauptaufgaben und die Grundprinzipien des Lehrwortbildungs Wörterbuches / В. К. Зернова // Вісн. Полтав. держ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. – Полтава : ПДПУ, 2000. – С. 214–217.

Статтю подано до редколегії
01.04.2011 р.